

Opponensi vélemény

Horn Ildikó

A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)

című akadémiai doktori értekezéséről

Horn Ildikó 408 oldalas disszertációjában 320 oldalt tesz ki a törzsszöveg, amelyet szervesen egészít ki *Az erdélyi elit adattára* címet viselő, szigorúan strukturált és hivatkozásokkal alátámasztott, összesen mintegy száz, 16. századi politikus életére, kapcsolataira és társadalmi helyzetének alakulására vonatkozó adatbázis. E két elválaszthatatlan alkotó részét a dolgozatnak 1323 jegyzetbe foglalt könyvészeti és levéltári hivatkozás kíséri. A dolgozat imponáló forrásjegyzéke, nemcsak magyarországi, hanem a szomszédos országokban található kora újkori levéltári állagoknak az ismeretét és bőséges használatát bizonyítja. Ugyanez mondható el a dolgozatnak a felhasznált forráskiadványokat és szakmunkákat tartalmazó, teljességre törekvő, terjedelmes könyvészetről is. A könyvészettel és a forrásokkal kapcsolatban azt is észre kell vennünk, hogy a 2000-es évek elejétől a szerző céltudatosan, lépésről-lépésre haladva kutatta ezt a homályos és, a tisztázásban elsősorban érdekelt magyar történeti kutatás által igencsak elhanyagolt erdélyi 16. századot, s az így megszerzett hatalmas információmennyiségből kirajzolódó összefüggések, új módszertani felismerések váltak építőköveivé előttünk fekvő dolgozatának.

Az Adattárba foglalt információkat az erdélyi kora újkor történetének keretében értelmező disszertáció feszes szövegében sem ismétlésekkel, sem felesleges idézetekkel nem találkozunk. Horn Ildikó közismerten olvasmányos és elegáns stílusában íródott értekezése ugyanakkor azzal is kitűnik, hogy szövegének átolvasása során csupán néhány elírást, hibásan végrehajtott javítást (104, 114, 140, 184, 230, 246, 264, 292, 295, 297. l) találtam.

Honnan eredeztethetjük ennek a rendkívül fontos és régen szükséges kutatásnak az indítékait? Horn Ildikó már a bevezetőben utal a fejedelemség és

a fejedelmi cím megjelenésével kapcsolatos vitára, amelynek egy fontos mozzanatát Péter Katalin Báthory Istvánról szóló, 1986-os dolgozata jelentette. Ezzel szoros összefüggésben, úgy gondolom, hivatkozhatunk arra az igazán jelentős, sok akkoriban szárnyát bontogató történész számára sorsfordító visszhangra, amit *Erdély történetének* megjelenése, illetve a mű szerzői meg bírálói által felvetett kérdések keltettek 1986-ban és a következő években.

Horn Ildikónak az *Erdély története* hullámveréséhez közvetlenül kapcsolódó első dolgozatai így az 1990-es évekből származnak, s jelzik is egy új nemzedék jelentkezését. Ennek képviselői elsősorban tanáraik hatására az ismert adatok újabb és újabb interpretációja helyett ismét a források vizsgálatát tekintették elsődleges feladatuknak. Ihletadói között, tanárai mellett elsősorban néhai Trócsányi Zsolt nevét emelném még ki, akinek 1980-ban közzétett úttörő összefoglalása *Erdély központi kormányzatáról* minden érdeklődőt rádöbbenhetett az elvégzetlen és minden további kutatást gátoló feladatok sokaságára, melyek a 19. századvég nagyszabású forráskiadványainak megjelenésétől kezdődött pangásban csak halmozódtak ezen a területen a többnyire aktuálpolitikai fogantatású interpretációk mellett.

Alapos tájékozódást követően, lényegében már a dolgozat szerkesztése közben döbbenhetett rá arra a szerző, hogy történetírásunk skatulyái nem mindig illenek az előre megfogalmazott elképzelésekhez, így szűkült le, nézetem szerint racionálisan, de folytatást ígérően a kutatás kronológiai határa a címben jelölt szakaszra.

Horn Ildikó időben Izabella és János Zsigmond visszatérésétől az 1588-as medgyesi országgyűlésig vizsgálja az Erdélyt kormányzó elitet. Módszertani megfontolások és az elitkutatás látványos külföldi és hazai eredményeinek a vázlata vezeti be a kutatott erdélyi társadalmi csoport körvonalazását.

A politikai elithez tartozó személyek meghatározásában azonban már Erdély sajátos körülményeihez, nevezetesen összehasonlíthatatlanul szegényesebb forrásviszonyaihoz kellett alkalmazkodnia: körültekintő és a jövőbeni kutatásoknak mindenképpen utat mutató elemzésében többek között hangsúlyozza, hogy azok mellé, akik a hatalmat ténylegesen gyakorolták, be kellett vonni azokat is, akik azonos felkészültségük, helyzetük és kompetenciáik ellenére is távol maradtak életük java részében a politikától (14–15. l.)

Minden további kutatás számára is tanulságos kiindulópont lehet az, amit a szerző a főnemességet alkotó nagyságos (*magnificus*) és nemzetes (*generosus*) réteget jellemezve szögezte le, hogy ti. vizsgálatából másra nem lehet következtetni, csakis arra, hogy „nem ismerjük eléggé az erdélyi társadalom rétegződését és címadási szokásait”. Évekkel ezelőtt, saját csapdában esve hasonló utat követtem, s az erdélyi kastélyok tulajdonosait a nagyságos rétegbe próbáltam erőltetni. Noha az elképzelésem tarthatatlannak bizonyult, az mégis biztos, hogy akármilyen igényű, akármekkora, a kortársak által mégis *kastély*nek nevezett együttes megléte önmagában olyan társadalmi szintet jelzett, ami tulajdonosát kétségtelenül a szerző által is kutatott társadalmi elithez sorolta. Ilyen értelemben fogalmazott igen plasztikusan Bethlen Gábor fejedelem 1621-ben Rimay Jánoshoz írott levelében: „én is kegyelmedet kastélyos főemberré és udvaromban mellettem való tisztviselőnek creálok.” (ETA II. V/400.). E 17. századi és kétségtelenül a Magyar Királyság viszonyaiba ágyazott ígéret, sem megfogalmazóját, sem szemléletét tekintve nem hiszem, hogy nagyon idegen lehetett a 16. századi Erdély viszonyaitól.

A magyar király országrészéből Erdélybe települt Bocskai György zempléni birtokait 1568-ban elkobozták, János Zsigmond jóvoltából azonban 1569-ben már biztosan épülőben volt kastélya „zöldmezős beruházásként” a kolozsmonostori apátság birtokaiból kisajátított egeresi birtokán. Az újonnan épített kastély pedig azt jelentette, hogy Izabella és János Zsigmond egykori ellenfele az utóbbi jóvoltából belépett az erdélyi főemberek sorába, társadalmi előmenetele pedig rangjának megfelelő tiszteletet és rezidenciát igényelt.

Ugyanez állítható az adattárban nem szereplő (1573-ban nemessé, 1588 után tanácsúrrá lett) Keresztúri Kristófról, akinek szentbenedeki rezidenciája 1593-ban épült fel a szamosújvári fejedelmi uradalomból számára már előbb kiszakított adománybirtokon. Ezek az előzmény nélküli rezidenciák arra utalnak, hogy az Adattárat meghatározó, nézetem szerint igen tanulságos – és meglepő módon ki is tölthető – kérdőív eddigi tételeit esetleg meg lehetne szerezni egy, a rezidencia milyenségére vonatkozó tétellel is.

Az előttünk fekvő értekezés következő két fejezete a Bevezetésben körvonalazott, s előbb csupán néhány kiragadott részletében ismertetett módszertani megfontolások szerint strukturáltan elemzi János Zsigmond (26–

149. l.), illetve Báthory István (150–296. l.) uralkodásának az erdélyi politikai elitjét.

János Zsigmond személye kétségtelenül kiemelkedő csomópontja annak a kapcsolati hálónak, melyet az értekezés szerzője rekonstruálni próbál. Atyai- és anyai rokonságának alapos elemzésével indul az előadás, s a királyfi nagyon érzékletes potréjának és igazán izgalmas, részletekben gazdag lélekrajzának a körvonalazásával folytatódik. (Minerva és szablya, 56–72. l.)

A fiatalembert jellemző katonás vonásokat alátámasztó adalékként hívnám fel a szerző figyelmét a váradi erődítmény építőtelepének történetére. Hosszú ideig tudni véltük ugyanis, hogy somlyai Báthory István volt Vég-Várad várának a *spiritus rectora*, s csupán az elmúlt években derült ki, hogy a modern ötbástyás erődítmény alaprajzi koncepciója és kivitelezésének az első szakasza a Báthory-fivérek viszonylagos kegyvesztése idején, kimutathatóan János Zsigmond kezdeményezésére indult; az új koncepció kialakításában bekövetkezett jelentős fordulat pedig 1569 decemberében, éppen váradi tartózkodása alatt foganhatott, s a rákövetkező, a speyeri békeszerződés ratifikálását megelőző enyhülés hónapjaiban körvonalazódott. A vár elsőként elkészült bástyája így nem véletlenül viseli azóta a Királyfia nevet.

Hasonlóképpen, János Zsigmonddal kapcsolatban kell kiemelnünk, hogy nagyon keveset árulnak el forrásaink a gyulafehérvári fejedelmi ágyúöntőház létrehozásáról, az azonban bizonyos, hogy a Miksa által kimondott fegyverembargót figyelmen kívül hagyó és 1564 után Erdélybe szegődött, az örökös tartományokból, esetleg Pozsony környékéről származó Damianus Lepplert János Zsigmond jutalmazta erdélyi nemeséggel érte 1568-ban, s a saját nevére öntetett, az ország védelmére szánt nagy kaliberű löszerszámok sorsáról 1567-ben kelt végrendeletében már intézkedett. Amikor pedig 1570-ben megtudta, hogy egy András nevű ágyúöntő mester Besztercén „olyan bombardát vagy falkonettát” öntött, mellyel egyszerre hét golyót lehet kilőni, személyesen intézkedett, hogy a mestert és különleges, sosem látott löszerszámát azonnal Gyulafehérvárra küldjék.

János Zsigmond jutalmazási és büntetési gyakorlatának a vizsgálatára igen korlátozottak a szerző lehetőségei, legfontosabb forrása, a Királyi könyvek csupán két esztendő bejegyzéseit tartalmazza (73–84. l.). Ezt a családi levéltárakban fennmaradt, többnyire még közzé sem tett források bővítik

valamennyire, az eredmények azonban még így is látványosak, kétségtelenül azért, mert éppen az elitet tekintve rendelkezünk a legtöbb értékelhető forrással.

Mit örökölhettek János Zsigmond az elit tekintetében Izabellától? – teszi fel a soron következő kérdést az értekezés szerzője (85–98. l.), s a sokfejű elit meg Izabella három évre terjedő, fordulatos, végül politikai gyilkosságokkal leegyszerűsített játszójának az árnyalt elemzése kétségtelenül a szereplők és indítékaik alapos ismeretében fogalmazódott meg.

A következő alfejezetek már az Erdélyt vezető politikusok János Zsigmond kormányzásában részt vállaló csoportjának alakulásával foglalkoznak (99–148. l.). Ennek a sokváltozós folyamatnak a rekonstruálása, szereplőinek a jellemzése a dolgozat kiemelkedő részlete, különösen a következő korszakra nézve is meghatározó Báthory–Bekes viszony tekintetében.

Bekesnek a katonák pártjához való sikertelen közeledési kísérlete kétségtelen, ennek a közeledésnek az alátámasztására azonban nem használható a János Zsigmond végrendeletében szereplő s Bekes Gáspárnak szánt hagyaték, mert az nem puskásokra, valószínűleg nem is szakállasokra, ahogyan korábban magam is gondoltam, hanem minden bizonnyal az uralkodó reprezentatív, a korban igen nagy értéket képviselő saját lőfegyvereire vonatkozik (141. l.).

A fejedelmválasztás kronológiai problémákat is felvető mozzanatával (150–) indul a második, *Báthory István elitjét* elemző fejezete a dolgozatnak. Szilágyi Sándor és Szádeczky Lajos elképzeléseinek a kritikus elemzése s újabban felbukkant forrásokkal való összevetése mutatja – így a szerző – hogy a fejedelmválasztás idején Bekes Gáspár Erdélyben volt, személyes politikai tehetetlensége tehát a választás során elszenvedett csúfos kudarcban is közrejátszott. Hasonlóképpen óv bennünket attól, hogy a korábbi szakirodalomhoz igazodva a 80-as évek elitjének a jellegzetességeit terjesszük ki a vizsgált korszak egészére.

A kormányzati változások ritmusát tanulmányozva Báthory István óvatos, s a természetes kicserélődést türelmesen kiváró politikájára hívja fel a figyelmet. A kancellárián történt meg először a csere, azután következett az igazságszolgáltatás, továbbá a fejedelmi tanács lassú, 1575-ig elhúzódó átalakítása. Báthory István személyiségével kapcsolatosan kiemelném továbbá, hogy a szerző, áttekintve a forrásokból és a szakirodalomból körvonalazódó

álláspontokat, Gömöri György véleményét felvállalva utasítja el Báthory István fejedelem padovai egyetemjárásának a feltevést (184–185. l.).

A Báthory Istvánt bemutató árnyalt jellemrajzból azonban különösen a vallásosságára vonatkozó elemzés sokoldalúságát emelném ki (198–201).

A Báthory-Bekes konfliktus címmel (205–215. l.) szociológiailag megalapozott és mélysége meg részletessége révén igen figyelemreméltó politikai elemzést tár elénk a szerző, olyat, amilyenről a 16. századi Erdéllyel kapcsolatban korábban álmodni sem merésztünk volna. A *Vajda fejedelmi jogkörrel. Báthory Kristóf uralmi rendszere* (215–229. l.), valamint *Az erdélyi hármastanács kormányzatának* (230–248) szentelt, s lényegében igen szegényes szakirodalmi háttérre támaszkodó alfejezetben pedig figyelmesen mérlegeli azokat az előzményeket, amelyek végül az elkövetkező években a katonák és a páduások végzetes szembenállásához vezettek. *Báthory István és a hármastanács kapcsolata* (248–) *A triumvirek leváltása* (274–) *Ghyczy János kormányzósága* (277–), *Lemondása* (288–) címen követik egymást a hasonló módszereik révén rokonítható és a szerző kutatásainak alaposságát bizonyító az alfejezetek, amelyek végeredményben a feldolgozott időkört záró, 1588-as medgyesi diétához vezettek.

Az értekezést záró, a kutatás eredményeit öszegező fejezet (298–320. l.) megállapításait érzékletesen tükrözik a különböző grafikonok és táblázatok. Kvantifikált képet kapunk benne a korszak erdélyi elitjének a megoszlásáról, alakulásáról, így arról például, hogy az erdélyi társadalom vezetésébe mennyire könnyen találtak maguknak helyet a kívülről és alulról érkezők is. Ennek a mobilitásnak a részletesebb vizsgálatából az is kiderül, hogy a közel 100 főt kitevő mintának harmadát új vagy második nemzedékből származó betelepülők, fölötté, a minta feléig terjedő hányadot pedig alulról érkezők: felemelkedők, újrakezdők vagy nem nemesi származású személyek tették ki. A kívülről érkezetteket katonai, jogi és gazdasági szakértelmük vitte előre és értékelte fel más-más mértékben ugyan, de úgy tűnik, ajánlotta őket idegen voltak is. A szerző figyelemreméltó megállapítása továbbá, hogy az idegenekhez való felesleges vonzódást egyedül csak Báthory Zsigmondnak rótták fel alattvalói. A lojalitás követelménye kézenfekvően állandóan jelenlévő és fontos szempont a karrier alakulásában, az értekezés szerzője mégis csupán két olyan periódust

talált a 16. század második felében, amikor a lojalitást mindent felülírt: a Balassa Menyhért árulását követő éveket, s a vizsgált korszak határán már kívül eső, Erdélynek a tizenöt éves háborúba való bekapcsolódását jelentő korszakot. Érdekes módon, a fejedelmi beavatkozás eltérő változásokkal járt az elit vonatkozásában: a korfa hirtelen előregedett János Zsigmond beavatkozása idején, megnőtt a halogatásra, a felelősségvállalás elkerülésére irányuló hajlam, míg Báthory Zsigmond alatt pedig megfiatalodott, s éppen ezért megnőtt a következményekkel nem is gondoló politizálás valószínűsége a fejedelem és tanácsadói sorában. A hátrányos következmények egyik esetben sem vártak magukra ...

Csak szurkolhatunk, hogy az elit korfájának ilyen szempontú vizsgálatát mielőbb terjessze ki a kutatás a 17. századi erdélyi történet alakulására is: Báthory Gábor vagy II. Rákóczi György tanácsadóinak az ilyenszerű elemzésére gondolok például.

Ezeknek az elemzéseknek a fényében kontrasztosítja, értelmezi és emeli ki a szerző Báthory Istvánnak a lojalitás szempontjához másképpen igazodó, sokkal egészségesebb, igazi politikusra valló viszonyulását.

Az elitbe vezető pályák elemzésében Horn Ildikó megkülönbözteti a berobbanó (padovások, katonák) és a lassan emelkedő, tartósabb szakmai karrierek kategóriáit. Beépülésük, erdélyi integrációjuk elsősorban a házassági stratégiájuk sikerességétől függött. Ebben a legnagyobb akadályt a régi elithez tartozók zárt házassági gyakorlata jelentette, de azt is számításba kell vennünk – hívja fel a figyelmet –, hogy lényegében, rövid időszakokat leszámítva Bethlen Gábor megválasztásáig, hiányzott az udvar női fele, így a társaséletnek a fejedelmi udvarhoz kapcsolódó megnyilvánulásai és funkciói is csak hiányosan érvényesülhettek Erdély fejedelmeinek az udvarában.

Nagyon érdekes továbbá az értekezés szerzőjének az a megfigyelése, hogy Bekes Gáspár bukott pártjának a birtokukat, pozíciójukat veszített tagjai egykori ellenségeikhez, Báthory István új elithez tartozó bizalmasainak köréhez közeledve házasságok révén próbálják visszaszerezni korábbi helyüket a politikai életben (304–305. l.).

Az összefoglaló számadatokat érzékeltető diagramjai között azután egyenesen meglepő az integrálódás esélyeit szemléltető három ábra.

Hasonlóképpen meglepő, de a korábbi sejtéseket alátámasztó pontos eredményekkel szolgál az utolsó alfejezet áttekintése is az erdélyi politikai elit képzettségéről (308–320. l.) különösen a szerző beállításában. Ő kontrollcsoportként a 17. századi politikai elitre vonatkozó képzettségi adatokat állítja melléjük. Ennek az összehasonlításnak minden vonatkozása a 16. század második felének a javára szól: az a hatalmas szellemi pezsgés, ami a 16. században bekövetkezett művelődési változások folyamányaként előállt, ami megváltoztatta a hagyományos nevelési rendszert, változtatásra készítette János Zsigmondtól kezdve az iskolarendszert felügyelő és támogató fejedelmeket, változtatásokra magukat a gyermekeik jövőjét szemük előtt tartó szülőket is – nemcsak kifulladás a század vérvivataros végére, hanem talán valamennyire még a visszajára is fordult. Ezeknek az iskolaalapítási kísérleteknek az indítéka, függetlenül az illető uralkodó felekezetétől, mindegyre a peregrinációs költségek megtakarítása, s az ígéretes elitpalánták itthoni, kevésbé veszéllyel járó nevelése volt. Az utóbbi évek iskolákkal kapcsolatos vitáival kapcsolatban csak azt jegyezném meg, hogy amennyiben a terveket tekintjük, Báthory István Gyulafehérvárott is ugyanolyan pápai szemináriumot kívánt létrehozni, mint Kolozsvárott, így ha az egyetemalapítással kapcsolatos értelmezéseket komolyan vennénk, mindjárt két erdélyi egyetemmel számolhatnánk! A fejedelem halála és az 1585–1586-os pestisjárvány okolható azért, hogy ez a kísérlet sem itt, sem amott nem jutott el a szemináriumi ciklus végére. A 17. században mindkét helyen református iskolák jöttek viszont létre, a Collegium Academicum Gyulafehérvárott és a Rákócziak kollégiuma Kolozsvárott.

Horn Ildikó értekezésének, mint fentebb már kifejtettem, az alapja az általa létrehozott Adattár. Ennek a adattárnak van azonban egy, a dolgozat kereteit messze meghaladó része. A dolgozatba foglalt adattár a jegyzetekből kitetszően ugyanis csupán a csúcsa annak a piramisszerű képződménynek, ami a korszak legkülönbözőbb forrásaiból összeszemelgetett kortárs életutakat tartalmazza. Az elemzésekben mindegyre felmerülnek a hálónak a tanulmányozott elithez kapcsolódó, de a dolgozatba foglalt adattárat messze meghaladó részletei, azoknak a személyeknek a szerző által rekonstruált pályaképei, akik nem részei ugyan az elitnek, de részei a 16. századi erdélyi

valóságunk, s akik nélkül aligha értékelhető valós arányaiban és távlatában a szerzőnek az értekezésben testet öltött erőfeszítése.

Sajátja ugyanakkor az értekezésnek a szigorú logikájú érvelési és elemzési rendszer, amelyet bámulatra méltóan életessé tesznek a társadalom- és a lélekismeretből adódó, mindig forrásokra alapozott, tagadhatatlannak és cáfolhatatlannak tűnő megállapítások.

Vérbeli történész munkája mindez, aki a választott korszakot igyekszik minél több nézetből szemügyre venni, fejleményeit megérteni és értékelni. Módszerének alapvető vonása, hogy pontosan eltalálta azokat az arányokat, amelyek közepette a modern politológiai elemzésekben követett módszerek alkalmazása a 16. század erdélyi forrásanyagára még hatékonyan alkalmazható.

Jegyzetei tanúsítják ugyanakkor azt is, hogy környezetében, személyes hatása alatt felnőtt egy újabb, az eddigi eredmények továbbvitelére alkalmas kutatónemzedék.

Összegezve:

Horn Ildikó disszertációjának olvasása őszinte örömmel töltött el: az a kép, melyet a vonatkozó forrásanyag és a szakirodalom fölényes ismeretében, az általa létrehozott adatbázis összefüggéseire támaszkodva elénk tárt, véleményem szerint gyökeres változásokat gerjeszt majd a korszak megismerésében, sokakat késztet majd arra, hogy megkísértsék a továbblépést ezen a területen, s módszereit, eredményeit újabb kutatások, szerencsés felismerések révén kiterjesszék, reményeim szerint az Erdélyi Fejedelemség egész, közel másfélszáz évet átfogó korszakára.

Következésképpen, tekintettel a fentebb bőven kiemelt tudományos eredményekre, javaslom Horn Ildikó doktori művével kapcsolatban a nyilvános vita kitűzését és elfogadását.

Kolozsvár, 2013. november 15.

Kovács András